

महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार

प्रा. दुनधव अशोक ज्ञानोबा
शंकरराव पाटील महाविद्यालय, भूम, जि.उस्मानाबाद

मानवी जीवन व शिक्षण यांचा परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ठ आहे. शिक्षणाशिवाय मानवी जीवनात प्रगती घडून येऊ शकत नाही. म्हणूनच मानवी जीवनात शिक्षणाला अन्यानसाधरण महत्त्व आहे. शिक्षण हे व्यक्तिमत्त्व विकास, समाज सुधारणा, लोकशाही समाज निर्मती, समाज परिवर्तन, विषमता निर्मूलनाचे साधन मानले जाते. समाज व्यवस्थेतील विषमता, शूद्रातिशूद्र, स्त्रिया, शेतकरी यांच्यावरील अन्याय व गुलामगिरीचे मूळ त्यांच्या अज्ञातात म्हणजेच अविज्ञेता आहे. अज्ञानामुळेच त्यांना स्वतःचे वास्तविक अधिकार नाहकपणे समाजाने हिरावून घेतला होता.

शूद्रातिशूद्रांना सज्ञानी बनविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले पाहिजेत हे स्पष्ट करतांना महात्मा फुले म्हणतात, प्रत्येक खेडोपाड्यात शूद्रांसाठी खास शाळा उघडली पाहिजे, शूद्र हा देशाचा खराखुरा पोशिंदा आणि आधारस्तंभ आहे. सरकारने आपल्या आर्थिक व राजकीय आघाडीवर मात करण्याच्या दृष्टीने शूद्रांवरच अवलंबून राहिले पाहिजे. शूद्र वर्ग मनोमनी सुखी आणि समाधानी झाल्यास भावी काळात त्या वर्गाच्या राजनिष्ठेविषयी कोणत्याही प्रकारचे बाह्य बाळगण्याचे सरकारला कारण पडणार नाही. शूद्रातिशूद्रांना शिक्षण दिले तर इंग्रजी राज्य बळकट होण्यास मदत होईल म्हणून त्यांनी शूद्रातिशूद्रांसाठी विशेष शाळा उघडून त्यांच्याकडे जातीने लक्ष द्यावे अशी शासनाकडे कळकळीची विनंती केली.

तत्कालीन शिक्षणव्यवस्थेची विदारकता लक्षात आणून देतांना धनंजय कीर म्हणतात, आधुनिक दृष्टीने ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते जोतिबा पूर्व काळात मुळीच अस्तित्वात नव्हते जेथे वरिष्ठ वर्गाची बरीच वस्ती असे तेथे काही शास्त्री खासगी शाळा उघडीत. समाजातील कनिष्ठ

वर्गातील लोकांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नाही अशी सर्वत्र समजूत असे. त्यामुळे त्यांना शिक्षण द्यावे असा विचार उच्च वर्गीयांना कधी शिवला नाही. काही खेड्यात मुलांना शिक्षण देणाऱ्या शाळा असत. तेथे पंतोजीकडून म्हणजेच शिक्षकाकडून व्यापाऱ्याच्या नी श्रीमंतांच्या मुलांना शिक्षण देण्यात येई. कारकुनी, कुलकर्णी व सावकारी चालविता यावी एवढाच ह्या शिक्षणाचा मर्यादित उद्देश असे.

विद्येची मक्तेदारी उच्चवर्णीयांकडे होती. सर्वसामान्यांमध्ये शिक्षणाबद्दल गोडीच नव्हती. सर्वसामान्यांमधील ज्यांना शिक्षण देणे म्हणजे धर्म व समाजाच्या विरुद्धची गोष्ट मानली जाई. शूद्रातिशूद्र व स्त्रियांना शिक्षण देणे घेणे हि धर्म विरोधी बाब मानली जाई. इंग्रजी राजवट आल्याने शिक्षणक्षेत्रात थोडा बदल झाला. तरीही परिस्थिती कायमच होती. उपेक्षित वर्गात अज्ञान, अंधश्रद्धा, टिकूनच होती. महात्मा फुले यांना शिक्षण हे सर्व सुधारणांसाठी अत्यंत प्रभावी व हुकमी साधन वाटत होते. परंतु इंग्रज सरकारचे धोरण काम चालवू होते. समाजातील सर्वच घटकांना शिक्षण मिळेल कि नाही याबाबत त्यांना काही देणे घेणे नव्हते. इंग्रज सरकारच्या शिक्षण विषयक धोरणावावर त्यांचा मुख्य आक्षेप होता की, हे शिक्षण धोरण उच्चवर्णीयांना अनुकूल आहे. वरिष्ठांना शिक्षणदिले तर त्यांची व्यक्तिगत वैचारिक पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयक आपुलकीची भावना निर्माण होईल, ते अल्पावधीतच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्वच स्तरात शिक्षण प्रसार होईल असे इंग्रज राज्यकर्त्यांना वाटे. परंतु त्यांचे हे वाटणे निरर्थक व फोल ठरले. हे लक्षात आणून देतांना महात्मा फुले म्हणतात, शूद्रांच्या समाजाच्या मानाप्रमाणे त्यांच्यात विद्वान लोकांचा भरणा वाढला नाही. इतकेच नव्हे महार, मांग आणि चांभार यापैकी कोणी एक-एक शिकलेला कामगार आढळत नाही. मग तेथे एम.ए. अथवा बी.ए. औषधास मिळण्याची मारामार.

सरकार शिक्षणासाठी म्हणून एक खास कर घेते पण ह्या करातून गोळा होणारा निधी ज्या कामासाठी उभा केलेला आहे त्यावर खर्च होत नाही असा त्यांचा आक्षेप होता. शेतकऱ्यांच्या मुलांस विद्या देण्याची थाप देऊन वसूल करत आलेला एकंदर सर्व लोकल फंड तेवढा तरी निदान शेतकऱ्यांच्या मुलांस मात्र इमान इतबारे विद्या देण्याचे कामी खर्ची घालू लागल्यास मी इतके दिवस, श्रम केल्याचे फळ मिळाले असे समजून मोठा आनंद मानीन असे त्यांना मनोमन वाटत होते.

शिष्यवृत्ती व बक्षिसांचे धोरण चुकीचे आहे असे त्यांना वाटत होते. इथे जन्मजात श्रेष्ठ कनिष्ठता असताना सर्वांना सामान ठरवून एकाच मापात मोजणे योग्य आहे, हे स्पष्ट करून त्यांनी कनिष्ठ स्तरात शिक्षण प्रसार करण्यासाठी शाळांच्या संख्येत वाढ करण्याबरोबरच या वर्गाला आपली मुले शाळेत पाठविण्यास उत्तेजन मिळावे आणि त्यांमध्ये विद्येचा गोडी निर्माण व्हावी म्हणून शिष्यवृत्त्यांची व सहामाही व वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे अगत्याचे आहे असे आग्रहपूर्वक प्रतिपादन केले.

शिक्षण हे वरच्या थरातून खालच्या थरात स्वाभाविकपणे झिरपत जातो असा जो एक शिक्षणविषयक तत्त्वविचार त्याकाळी प्रचलित होता तो जातीवस्थेमुळे पूर्णपणे पोकळ ठरला. याबाबत पां.श्री.आपटे म्हणतात, जे लोक सुशिक्षित झाले व त्यांनी उच्चशिक्षण घेतले ते सरकारी नोकरीत शिरले, ऐश रामाने जीवन घालवू लागले. इतकेच नव्हे तर या अव्वल इंग्रजीत नवशिक्षित पदवीधरांना हिंदी शास्त्र, हिंदी संस्कृती, हिंदी इतिहास, हिंदी चालीरीती, हिंदी धर्म याबद्दल तिरस्कार वाटू लागला. सुशिक्षितांच्या मनात समाजविषयी उत्तरदायित्व, बांधिलकी, आत्मीयता फारशी राहिली नाही. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी हा वर्ग प्रेरक, पोषक, दिशादर्शक राहिला नाही. शिक्षणाबद्दलचा पाझरणीचा सिद्धांत या वर्गाला कधीच लागू पडत नाही हे फुले यांनी आपल्या अनुभवांगीर बनवलेले मत होते. शूद्रातिशूद्र व स्त्रियांना शिक्षण दिले तर त्यांना त्यांच्या न्याय हक्काची व गुलामीची जाणीव होऊन ते आपल्याच विरोधात कार्य करतील अशी भीती उच्चवर्णीयांना वाटत होती. सर्वसामान्यांना जागरूक करणे हे त्यांना हिताचे वाटले नाही म्हणूनच त्यांनी शिक्षण प्रसाराचे कार्य मोठ्या प्रमाणात केले नाही. जे समाजबांधव सुशिक्षित झाले ते ऐशअरामी जीवन जगू लागले. याबाबत ते काही प्रश्न उपस्थित करतात, श्रीमंतांच्या कित्येक मुलांना शिक्षित केले. त्यांनी आपल्या देशबांधवांच्या उद्धाराच्या महान कार्यासाठी कितीसा हातभार लावला आहे? सर्वसाधारण जनतेच्या स्थितीत फेर पडतील असे कोणते उपक्रम त्यांनी हाती घेतले आहेत? आपल्या अभागी आणि अज्ञानी बांधवांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी स्वतःच्या घरी किंवा अन्य शिक्षण वर्ग सुरू केले आहेत काय? सर्वसामान्य जनतेची उन्नती साधावी आणि वरील औदार्याची देशभक्तीने परतफेड करावी, अशाप्रकारची आस्था आपल्या ठायी आहे, याची थोडीफार लक्षणे, कोणत्यातरी प्रकारे त्यांनी दाखविली आहेत

काय? मग जनतेच्या नैतिक आणि बौद्धिक कल्याणाची प्रगती साधण्यासाठी वरिष्ठ वर्गीयांची शैक्षणिक पातळी वाढली पाहिजे. असा दावा कशाच्या जोरावर केला जातो? असे प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी कनिष्ठ वर्गीयांमध्ये शिक्षण प्रसार करण्यासाठी त्या त्या जातीचे शिक्षक निर्माण करण्यावर भर दिला.

कनिष्ठ वर्गात शिक्षण प्रसार करण्याचे व त्यांच्यावर योग्य संस्कार करण्याचे प्रामाणिक प्रयत्न स्वतःचे हितसंबंध जोपासणाऱ्या उच्चवर्गीय शिक्षकाकडून होणार नाहीत याची त्यांना जाणीव झाली होती. म्हणूनच ते इंग्रजांवर 'अतिशूद्रांच्या जातीतील पंतोजी (शिक्षक) तयार करण्याविषयी काही तजवीज केली नाही असा आक्षेप घेतात.' जेव्हा त्या त्या जातीजे पंतोजी होतील तेव्हा ते आपल्या जातीच्या मुलास शिक्षणाची गोडी लावतील. या बदल त्यांच्यामानात संशय नव्हता. कनिष्ठ वर्गातील सुखदुःखाशी समरस होऊन त्या वर्गातील मुलांच्या मनात ज्ञानाबद्दल गोडी निर्माण करणे, जिज्ञासा निर्माण करणे, हि गोष्ट त्यांना सर्वात महत्त्वाची वाटत होती.

शिक्षक हा समाजाशी बांधिलकी मानणारा, अन्यायाच्या विरोधात लढणारा, गुलामांना त्यांच्या हक्कासाठी लढण्यास प्रवृत्त करणारा असावा हि त्यांची इच्छा होती. त्यांच्या सत्यशोधक चळवळीचा उद्देश मागासलेल्या जातींच्या हितसंबंधीचे रक्षण करणारा जागरूक, बुद्धीवादी, लढाऊ, कर्तबगार, शिक्षक वर्ग निर्माण करणे हा होता. शिक्षकी पेशामध्ये अधिक चांगले, बुद्धिमान, नीतिमान, व स्वाभिमानी लोक येण्यासाठी त्यांना मिळणारे वेतन अधिक असावे असे त्यांचे मत होते. व्यक्ती समाज, व देशाच्या जडणघडणीत शिक्षकांचा मोठा वाटा असतो. तेव्हा तो सुखी समाधानी असेल तरच शिक्षण प्रसाराचे कार्य सुरळीत पणे व झपाट्याने होईल. परंतु तत्कालीन स्थिती मात्र भयावह होती. शिक्षकांना फारच थोडे वेतन दिले जाई. उदरनिर्वाहाचा अखेरचा पर्याय म्हणून ते इतरत्र अपयशी झाल्यानंतर नाईलाजास्तव शिक्षकी पेशा पत्करत असत. कोठे जेव्हा त्यांस शहर गावी चाकऱ्या मिळण्याचे त्राण उरात नाही तेव्हा ते खेड्या पाड्यांनी पंतोजी चाकऱ्या करून कशीतरी आपली पोटे जाळतात. हे स्पष्ट करून महात्मा फुले यांनी शिक्षकांचे वेतनमान वाढवून मिळावे, त्यांना देण्यात येणाऱ्या इतर सेवांमध्ये वाढ करावी, उत्कृष्ट शिक्षकांना उत्तेजनार्थ खास भत्ता देण्यात यावा असा आग्रह धरला. त्यांच्यामध्ये शिरीक्षक हे प्रशिक्षित असलेच पाहिजेत तरच प्रभावीपणे शिक्षण प्रसाराचे

कार्य होऊ शकेल. शिक्षणातुन संस्कारात्मक व गुणात्मक विकास साधता येईल.

तत्कालीन अभयसंस्कृत, ज्योतिषी, व्याकरण, अंकगणित, पुराण, पोथ्या, इत्यादींवर भर देऊन दैववाद, अंधश्रद्धा आदींना वाढीस लावणारा होता. सखोल ज्ञान देण्याऐवजी अक्षर ओळख करून घेण्यावर अवास्तव भर देणारा होता. त्याबाबत मार्मिकपणे टिप्पणी करतांना महात्मा फुले म्हणतात, शिक्षणाचे स्वरूप सर्व साधारण जीवनातील गरजा भागवण्याचा दृष्टीने उपयोगी ठरावे असे व्यावहारिक नाही. कारकून आणि शिक्षक मोठ्या प्रामाणावर पैदा होण्यास मात्र ते उपयुक्त ठरणारे आहे. शिक्षक आणि विद्यार्थी या दोहांचेही सारे लक्ष परीक्षेवर केंद्रित झालेले असते. विद्यार्थ्याला त्याच्या भावी आयुष्यक्रमात स्वतंत्र जीवन आक्रमिण्यास लायक बनविण्यास उपयोगी पडावे, असे व्यावहारिक अंगच अभ्यासक्रमाला नसते. हे लक्षात घेऊन त्यांनी व्यावहारिक व उपयुक्तवादी अभ्यासक्रमाचा आग्रह धरला.

या संदर्भात महात्मा फुले म्हणतात, अभ्यासक्रमात इतर सर्वसाधारण विषयांबरोबरच शेतकी आणि आरोग्य यांच्या मूलभूत ज्ञानाचा अंतर्भाव असावा. घिसाडी, लोहार, बढाई, सुतार, कढई, चांभार, सोनार, तांबट, साळी, शिंपी वगैरे कारागिरांच्या मुलांकरिता निरनिराळ्या शाळा घालून त्यांमध्ये त्या सर्वांच्या कसबी विषयी ज्ञान द्यावे. यांत्रिकी नीतिबोध, आरोग्य शेतकी आणि उपयुक्त कला याविषयावरील माहिती पाठ्य पुस्तकांमधून देण्यात यावी असे स्पष्ट करून त्यांनी अभ्यासक्रम हा आजूबाजूचा परिसराचा विकास घडवून आणणारा, समाजाच्या गरजा लक्षात घेणारा, जीवन जगण्यास समर्थ बनवणारा, व्यक्तीच्या कला गुणांना वाव देणारा, समाजातील नीतिमत्ता व चारित्र्यात वाढ करण्यास मदत करणारा, सर्वसामान्यांना आरोग्याविषयी माहिती देणारा, आर्थिक उत्पन्न वाढीस प्रेरक ठरणारा, व्यवहार उपयोगी आणि जीवन उपयोगी असावा असे स्पष्ट केले.

त्याकाळी स्त्री शिक्षणाबाबत समाजमत अनुकूल नव्हते. स्त्रीला शिक्षण दिले नाही तर ती कुकर्मास लागेल, तिला अकाली वैधव्य येईल अशी समजूत होती, अश्या परिस्थितीत त्यांनी १८४८ मध्ये मुलींची शाळा सुरु केली. १८५१ मध्ये दुसरी तर १८५२ मध्ये मुलींसाठी तिसरी शाळा सुरु केली. त्यांनी आपल्या स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचारात स्त्री शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले. महात्मा फुले यांनी

शूद्रातिशूद्र स्त्रिया, शेतकरी व उपेक्षित समाजघटकांना विशेष सवलती सुविधा उपलब्ध करून घ्यावयास हव्यात हि भूमिका घेऊन आरक्षणाबाबतचा जो सामाजिक दृष्टिकोन स्पष्ट केला आहे त्यामुळेच नंतरच्या काळात आरक्षणासाठी अनुकूल पार्श्वभूमी तयार होऊ शकली. शूद्रातिशूद्र, स्त्रिया, ग्रामीण जनता यांना विशेष शैक्षणिक सेवा सुविधा उपलब्ध करून दाव्यात हि त्यांनी मागणीकेली. १८८२ मध्ये विलियम हंट कमिशनला दिलेल्या निवेदनांत महात्मा फुले म्हणतात, प्रचलित शिक्षण पद्धतीत उच्च शिक्षणावर वारेमाप खर्च केला जात असून ती फक्त उच्च वर्णियांना सूशीक्षित बनवते. सर्व सामान्य लोकांना अज्ञानाच्या आणि दारिद्र्याच्या खातेऱ्यात लोळत ठेवते. उच्च वर्णियांना शिक्षण दिले तर त्यांची वैकीगत पातळी उंचावेल, त्यांच्यात सरकारविषयी आपुलकीची भावना निर्माण होईल ये अल्पावधितच शिक्षण प्रसाराला वाहून घेतील व समाजातील सर्व स्तरात शिक्षण प्रसार होईल अशी इंग्रज राज्यकर्त्यांची धारणा होती. परंतु त्यांची ती धारणा फोल ठरली.

संदर्भ सूची :

१. कीर धनंजय, मालशे सं.ग.संपा.(१९८०)- महात्मा फुले समग्र वायव्य महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ, मुंबई.
२. साळुंके पी.बी.संपा.(१९८२)-महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, मुंबई.
३. कीर धनंजय,(१९६४)-महात्मा फुले, जोतीराव फुले आमच्या समाजक्रांतीचे जनक, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
४. वैद्य प्रभाकर (१९८२) - महात्मा फुले आणि त्यांची परंपरा, लोकवायव्य, गृह प्रा.ली.मुंबई.

□□□

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 7.041(IJIF)

Sud
PRINCIPAL
S.P. Mahavidyalaya, Bheem
Dist. Osmerabad